

Nagy Sándor

„Elváltak” és „válások”

*Családi állapot és jogintézmény a 19. század második felében
Budapest (Pest-Buda) példáján*

A válásokkal kapcsolatos első, vagy legalábbis valamilyen formában szinte mindig felvetődő kérdés rendszerint a válások gyakoriságára vonatkozik: hányan váltak el az adott helyen és időszakban, milyen sűrűn folyamodtak a házasságok felbontásához a férfiek és feleségek, mekkora volt az elvált népesség nagysága, aránya stb. Ennek alapján lehet megrajzolni azokat a tetszetős grafikonokat, amelyekről leolvashatók a „tendenciák”, s amelyek összevethetők más relevánsnak ítélt görbékkel. Nos, ez a művelet a 19. századi Budapest (Pest-Buda) esetében egyébként is rendkívül nehéz feladatot jelent, de ezúttal nem az alapvető akadálylyal, a forrásadottságokkal szeretnék foglalkozni, hanem egy általánosabb problémát kívánok felvetni: a definíció kérdését. Hogyan tekint(het)tek a kortársak az „elváttakra”, illetve az „elváttak” önmagukra, továbbá mit ért(h)ettek „váláson”? A kérdés megválaszolásától nyilvánvalóan nem csupán az függ, megrajzolhatom-e a magam görbéit, s össze tudom-e hasonlítani esetleg – mondjuk – más nagyvárosokéival, hanem érinti azt is, hogyan konstruál(hat)ja meg tárgyát a 19. századi budapesti válásokat vizsgáló 21. századi történész.

A NÉPSZÁMLÁLÁSOK „ELVÁLTJAI”

Vegyünk például egy olyan, könnyen elérhető, egzakt adatsorokat közlő forrást, mint az elvált népességet megfelelő időmetszetben regisztráló népszámlálások. Az első meghökkentő dolog, amivel szembesülnünk kell e forrás használatakor, hogy a számlálóbiztosok az „elvált” kategóriába sorolták a csak ágytól-asztaltól elválasztott római és görög katolikus férjeket és feleségeket is, holott 1895. október 1. előtt tudvalévoleg nem bontathatták fel házassági köteléküket, vagyis mai fogalmaink szerint nem tekinthetők elváttaknak. Bizonyos szempontból jogosan számíthatták a „törvényesen elváttak” közé a szentszékek által elválasztott katolikus feleket is, de itt valójában többről van szó. Amikor a kitűnő fővárosi statisztikus, Kőrösi József az összeszámolt budapesti elváttakat minden további nélkül hasonlítja össze akár teljesen eltérő felekezeti összetételű városok, például Debrecen, Hamburg vagy Berlin elvált népességével,¹ bizonyossággá érhet a gyanú: nem csupán valamiféle szakmai kényszermegoldással állunk szemben, hanem a népszámlálások irányítói és kivitelezői (és talán maguk az érintettek is) valóban

¹ Kőrösi 1880: 204–205.

semmi kivetnivalót nem találtak a katolikus és nem katolikus elváltak ma már elfogadhatatlannak tűnő összemérésében. (Mint ismeretes: a katolikus elváltak nem léphettek új házasságra, a nem katolikusok viszont igen, s e körülmény folytán, két népszámlálás között, a nem katolikus elváltak száma az újraházasodókkal komolyan apadhatott, míg a budapesti katolikus elváltak számát ez nem, legfeljebb a halandóság vagy a migráció csökkenthette.)

Még inkább zavarba ejtő jelenség, hogy az elváltak nemek szerinti megoszlása feltűnő módon, ismétlődően jelentős nőtöbbletet mutat a népszámlálások során. 1869-ben (csak Pesten) 206 elvált férfira 356 nő, 1880-ban 524 férfira 1018 nő, 1891-ben 695 férfira 1211 nő, 1900-ban 807 férfira 1614 nő jutott a fővárosi statisztikák szerint.² A helyi adatokhoz képest némi eltérést mutató országos kiadványok alapján: 1869-ben Pesten 495 elvált férfi és 804 elvált nő élt, illetve Budán 162 férfi és 242 nő; 1880-ban Budapesten 535 férfi és 1032 nő volt elvált, 1890-ben 623 férfi és 1119 nő, 1900-ban pedig 817 férfi és 1613 nő.³ Kőrösi József már 1869-ben észrevette az aránytalanságot: „Feltűnő, hogy a nők az elváltak közt is túlszámmal képviselvék a férfiak fölött, s az arány elég gyakran kétszeres”.⁴ Egy évtizeddel később, a fentebb citált nemzetközi összehasonlítás jegyében, a neves statisztikus ismét konstataulta: „A nemek elkülönítésével azonban a legtöbb elvált férfi a németeknél, a legtöbb elvált nő a magyaroknál található”.⁵ Az állítólagos magyar specifikumot Kőrösi az 1890-es népszámlálást illetően immár indokolni is próbálta: „Az elvált nők nagyobb száma abból magyarázható, hogy elvált nők nehezebben kötnek új házasságot, mint elvált férfiak.”⁶ Ez az álláspontja később sem változott: 1900-ban ismételten, szóról szóra, ezzel a magyarázattal találkozhatunk.⁷

Le kell szögeznünk, hogy az elvált népesség körében mutatkozó nőtöbblet nem egyszerűen 19. századi, hanem gyakorlatilag máig tartó jelenség. Ám ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy a jelenség magyarázata is, tértől és időtől függetlenül, ugyanaz lenne. Ha minden tekintetben kielégítő elmélettel – a változók száma és a rendelkezésre álló források elégtelensége folytán – nem is szolgálhatok, a következőkben rá szeretnék mutatni Kőrösi megállapításának gyengéire, legalábbis a fővárost illetően.

A budapesti zsidó és protestáns egyházközségek házassági anyakönyveinek vizsgálata ugyanis határozottan cáfolja a statisztikus állítását. A matrikulákban a válásokkal kapcsolatban rendszerint kétféle bejegyzést találhatunk: az egyik akkor fordul elő, ha az elvált fél új házasságot kötött; a másik akkor, ha a megkötött házasságot valamely bíróság később jogerősen felbontotta. A számunkra

² Kőrösi 1869: 62; Kőrösi 1880: 204; Kőrösi–Thirring 1891: 103; Kőrösy–Thirring 1900: 109.

³ *Népszámlálás* 1869: 29; *Népszámlálás* 1880: 105; *Népszámlálás* 1890: 136; *Népszámlálás* 1900: 266.

⁴ Kőrösi 1869: 62.

⁵ Kőrösi 1880: 205.

⁶ Kőrösi–Thirring 1891: 103.

⁷ Kőrösy–Thirring 1900: 113.

ezúttal érdekes előbbi típus 1796 és 1895. október 1. – az állami anyakönyvezés megindulása – között mindösszesen 2697 személy esetében fordul elő: ebből 1412 volt a férfi és 1285 a nő.⁸ Vagyis a korszakban 10 elvált, újrَاهázasodó fér-fira gyakorlatilag 9 elvált, újrَاهázasodó nő jutott!

A vizsgálat eredményeivel egybevág a később publikált, a házasuló férfiak és nők családi állapotát éves bontásban részletező statisztika is, amely bár csak 1874-től hoz adatokat, 1900-ig – a tanulmány időhatáráig – teljes. Eszerint Budapesten a 19. század utolsó negyedében összesen 1530 elvált férfi és 1418 elvált nő lépett új házasságra.⁹ Tehát az egyházi anyakönyvek alapján konstataált 10:9-es arány változatlan!

Túllépve azon, hogy az elvált nők nehezebb újrَاهázasodását illető, részben máig élő sztereotípiát a források, legalábbis a szóban forgó korszakot illetően nem támasztják alá, Kőrösi hipotézise már akkor megkérdőjeleződik, ha vetünk egy pillantást az elvált férfiak és nők számának felekezeti bontására, illetőleg annak egyik különös dimenziójára. A nőtöbblet ugyanis az új házasság kötésére 1895. október 1-ig nem képes katolikus elváltak esetében is rendszeresen megmutatkozik. 1869-ben (csak Pesten) 49 férfi és 83 nő, 1880-ban 306 férfi és 570 nő, 1891-ben 352 férfi és 613 nő, végül 1900-ban 368 férfi és 772 nő szerepel katolikus vallású elváltként.¹⁰ E tekintetben tehát tulajdonképpen nincs számottevő különbség a katolikus és a nem-katolikus elvált családi állapotú népesség között. Ez is alátámasztani látszik hipotézisemet, miszerint nem az újrَاهázasodások nemi specifikuma tekinthető az elvált családi állapotú népesség körében jelentkező nőtöbblet okának.

A katolikus elváltak esetében persze felmerülhet ellenvetésként, hogy az egyoldalú válások 1868 utáni gyakorlata (vagyis hogy megoldhatóvá vált a házassági konfliktus oly módon, hogy míg az egyik, nem-katolikus házastársat felszabadították a házassági kötelékből, addig a másik, katolikus félre nézve a kötelék érvénye fennmaradt, csupán ágytól-asztaltól választották el hitvesétől) számottevően befolyásolhatta a kimutatott nőtöbbletet. A Budapesti (Pesti) Királyi Törvényszéken 1872–1900 között fennmaradt 3019 házassági per 1415 ismert (eredetileg

⁸ Magyar Országos Levéltár (MOL) Mikrofilmtár. (A budapesti református, evangélikus és izraelita egyházközségek házassági anyakönyvei 1786–1895.) – Ehhez még átnéztem az Országos Levéltár által nem mikrofilmezett, a kérdés szempontjából azonban nagyon fontos unitárius matrikulákat is. A Budapesti Unitárius Egyházközség Lelkeszi Hivatala. Házassági anyakönyv 1869–1895. Az itt talált újrَاهázasodásokat ugyan egytől-egyig számba vettem, de megjegyzendő, hogy azokban – mivel a budapesti sokáig az egyetlen magyarországi anyaegyházközség maradt – jórészt nem-budapesti lakosok újrَاهázasodásai kerültek rögzítésre. Ez a körülmény a nőtöbblet szempontjából sem mellékes, mert az unitárius férfi újrَاهázasodók aránya az átlagosnál magasabb volt! Hozzá kell tenni még, hogy a pesti német evangélikus egyházközség anyakönyvei esetében felmerülő (a tanulmányban a továbbiakban tárgyalt) terminológiai probléma, a lehetséges újrَاهázasodók kis száma miatt, nem befolyásolhatja jelentősen ugyanezen arányt.

⁹ Szél [1935]: 180. – Megjegyzendő, hogy a férfi és nő elvált családi állapotúak újrَاهázasodási aránya tekintetében csak az I. világháború után mutatkozik jelentős eltolódás a férfiak javára.

¹⁰ Kőrösi 1869: 62; Kőrösi 1880: 195; Kőrösi–Thirring 1891: Függelék 76; Kőrösi–Thirring 1900: Függelék 76.

római katolikus résztvevője közül azonban mindössze 278 személy nem tért át protestáns vallásra, vagyis a teljes perfolym alatt ragaszkodott hitéhez. Közöttük 119 férfit és 151 nőt találunk, ami nagyjából 8:10-es aránynak felel meg – azaz: a népszámlálások katolikus elváltjai körében tapasztalható nőtöbblet nem magyarázható csupán a vegyes vagy áttérés folytán vegyessé vált házasságok egyoldalú felbontásával.¹¹

Ha viszont elvetjük az elvált férfiak jóval kedvezőbb újraraházasodási esélyeit hangoztató tételt, két olyan – már Kőrösi által sem említett – változó marad, amely figyelembe vehető volna: a halandóság és a migráció. Problémát jelent ugyanakkor, hogy egyik hatása sem mérhető az elvált népességre megfelelő módon, a rendelkezésre álló adatok alapján. Feltételezhetjük-e így, hogy az elvált férfiak jelentősen rövidebb ideig éltek, mint az exfeleségek? Illetve állítható-e, hogy sokkal több elvált nő keresett megélhetést a fővárosban és/vagy sokkal kevesebb költözött el onnan, mint férfi?

Meddőnek ígérkező eszmefuttatások helyett inkább egy analógia segítségével gondolom, ha nem is megoldhatónak, de legalábbis más oldalról megközelíthetőnek a problémát. Egyszerűen az adatfelvétel nehézségeiről, különösképpen pedig az elváltak – mondjuk egyelőre – „rejtőzködési hajlamairól” lehet szó. Egy másik jeles statisztikus, Kovács Alajos az 1910-es népszámlálás kapcsán, a megfelelő népmozgalmi statisztikák birtokában kimutatta, hogy sem az újraraházasodások, sem a halálozások vonatkozásában nincs olyan különbség férfi és nő elváltak között, ami a nőtöbbletet magyarázná (az elvált-kivándorlást persze nem tudta mérni, de ez itt aligha lehet fontos). Számítása szerint 1910-ben országosan nagyjából ugyanannyi férfi „felejtette el” bevallani elvált családi állapotát, mint ahányan megtették ezt, miközben az elvált nők több mint kétharmada szolgáltatott helytálló információt. Kovács ezt azzal magyarázta, hogy: „az elvált nők egy része férje nevét is viselvén, a nőknél nincsen olyan nagy tere a családi állapotról vonatkozó adat meghamisításának”.¹²

Noha a magyarázat ebben a formában vitatható, az elvált családi állapot bevallásának nemi specifikumát, illetve általában véve az „elváltság” elhallgatását illető felvetés roppant érdekes. Jóllehet a nőtöbblet konkrét problémájával kapcsolatban meg kell tenni a szükséges megszorításokat – nyilvánvalóan nem lehet csupán egyetlen tényezőre visszavezetni, s az országos összesítés valószínűleg szerfelett különböző helyi mintákat, változatokat takar –, az adatszolgáltatás kitapintott „zavarai” ráirányítják a figyelmet a bevezetőben feltett alapkérdésre: hogyan jelenítették meg magukat azok a férfiak és nők Budapesten, a szűkebb és tágabb közösségekben, akiket a statisztikusok és számlálóbiztosok az „elvált” családi állapot kategóriájába soroltak, illetőleg sorozandónak vélték?

¹¹ Budapest Főváros Levéltára (BFL) VII. 2. c. Házassági perek: V. kútfő. A megállapítás akkor is tartható, ha számolunk a fennmaradt peres anyagok hiányaival, hiszen az a jelzett arányon érdemben aligha változtatna.

¹² *Népszámlálás 1910*: 54.

REJTŐZKÖDŐ ELVÁLTAK?

A népszámlálási „interjúhelyzetek” reprodukálása természetesen – már csak az eredeti felvételi ívek megsemmisülése miatt is – reménytelen vállalkozás. Mégis két hasonló szituáció felvillantása életszerűvé teheti a népszámlálások vonatkozó adatsorai révén exponált problémát. Az egyiket egy Kiskunlacházáról férjével Budapestre költöző, majd ott rövidesen, 1874-ben elvált református asszony, a másikat egy paksi születésű, első férjétől a kalocsai érseki szentszék által 1883-ban elválasztott katolikus nő „története” kínálja, aki később református felekezetre betérve, 1888-ban a Budapesti Királyi Törvényszéken eszközölte ki a házassági kötelék felbontását, s 1890-ben másodszor is férjhez ment.

Horváth Julianna, Horváth Gábor földműves hajadon leánya Kiskunlacházán, 1856. december 3-án, református szertartás szerint kötött házasságot ifjabb Mészáros Ignác földművessel.¹³ A későbbi válóper adatai szerint, az immár kétygyerekes házaspár 1870 körül Pestre költözött, ahol a férfi városi rendbiztosként kereste a család kenyerét, de hamarosan különváltak, majd a nő 1872. április 10-én, a Pesti Királyi Törvényszéken beadta a válókeresetet. A férj kitartó ellenszegülése miatt elhúzódó procedúra során, az asszony végül keresztülvitte szándékát: 1874. április 21-én a Kúria jogerőre emelte az elsőfokú bíróság majd másfél évvel korábbi bontó ítéletét.¹⁴ A nővel a válás kimondása után, hét évvel később, 1881-ben találkozhatunk ismét, amikor egy adásvételi ügylet szereplőjeként fordul Mannheim Ignác ferencvárosi közjegyzőhöz. A közjegyzői okiraton azonban leánykori neve előtt „özv. Mészáros Ignácné”, az ügyfél státusaként pedig „rendőr özvegye” szerepel!¹⁵ Még később, 1883-ban ugyanő megint özvegy Mészáros Ignácnéként vesz fel 1000 forintos kölcsönt,¹⁶ majd 1887-ben így adja el Páva utcai házát is.¹⁷ Az elvált férj és feleség valószínűtlen újraházasodásának, illetőleg Mészáros Ignác állítólagos halálának persze nyoma sincs a Kálvin téri egyházközség megfelelő anyakönyveiben. A halotti anyakönyvben viszont 1879. május 19-én egy halvaszületett gyermeket találunk, akinek anyja – özvegy Mészáros Ignácné!¹⁸ Ezek után vissza kell kanyarodnunk a hajdani válóperhez, amelynek során az alperes férj részéről hangzott el ama vád, miszerint felesége azért akar válni, hogy szeretőjével élvezhesse viszonyát, kitől már gyereke is származott. Nyilvánvalóan titkolt, sőt a válás után is takargatott vadházasságról lehet szó. De ezúttal nem is ez az érdekes, hanem az: vajon milyen választ adhatott a családi állapotát firtató kérdésre Horváth Julianna az 1880-as népszámlálás során?

¹³ A válóperhez mellékelte házassági anyakönyvi kivonat: Budapest Főváros Levéltára VII. 2. c. Házassági perek: 1872. V. 13.

¹⁴ BFL VII. 2. c. Házassági perek: 1872. V. 13.

¹⁵ BFL VII. 211: 16/1881.

¹⁶ BFL VII. 212: 77/1883.

¹⁷ BFL VII. 213: 626/1887.

¹⁸ MOL Mikrofilmtár. Pest Kálvin téri Református Egyházközség. Halotti anyakönyv, 1879. május 19-i bejegyzés. A személyazonosság az anyakönyvben szereplő, a közjegyzői okiratokban felbukkanó Páva utcai lakcímből is kétségtelen.

A másik főszereplő, Leipold Mária esete sem kevésbé érdekes. A textilfestő (*tinctor*) leányként Pakson, 1836-ban született nő Pesten, a belvárosi római katolikus plébánián kötött házasságot 1861. október 27-én a bajai születésű Göröncsér Ferenc kereskedővel.¹⁹ A házasság nem bizonyult szerencsésnek, s a felek 1863-ban különváltak. Ennek ellenére az ágytól-asztaltól való elválást bíróilag csak két évtizeddel később, 1883-ban mondta ki a kalocsai érseki szentszék. A házasság egyoldalú jogerős felbontására pedig csak az 1887-ben beadott válókereset nyomán, 1888. szeptember 26-án került sor (Göröncsér, habár egy divatárusnővel időközben két gyereket nemzett, katolikus valláson maradt). Hogy Leipold Mária, közel húsz évvel az együttélés megszűntetése után, egyáltalán elszánta magát a törvényes úton kieszközölendő válásra, alighanem egy másik magánéleti konfliktusnak tudható be: egykori élettársával, Kaulich Róbert kereskedővel 1877-től évekig kellett pereskednie, hogy a jórészt saját üzleti vállalkozásából szerzett külön vagyont megóvja.²⁰ Számunkra az ügy annyiban fontos, hogy a nő a kritikus években néhány alkalommal, különböző ügyletek kapcsán ugyancsak megfordult budapesti közjegyzők előtt; s ezen alkalmakkor nevét a legkülönbözőbb formákban rögzítették: hol Leipold Máriával, hol Kaulich Róbertnével, hol Göröncsér Ferencnével találkozhatunk! Steinbach István lipótvárosi közjegyző csak a leánykori nevet rögzítette, nyilván az ügyfél saját bevallása nyomán.²¹ Tette ezt annak ellenére, hogy az asszony 1876-ban éppenséggel élettársa, Kaulich oldalán kereste fel. A nőt személyesen ismerő Ökröss Bálint józsefvárosi közjegyző előtt azonban valószínűleg nem lehetett mindent elhallgatni. Első alkalommal, 1876-ban, amikor személyazonosságát még tanúk igazolták, „Leipold Mária férjezett Kaulich” néven fordult elő, jöllehet nevét csupán „Maria Leipold”-ként írta alá.²² Még ugyanabban az évben, immár tanúk nélkül, a közjegyző által személyesen ismert ügyfélként „Kaulik Róbertné született Leipold Mária” szerepelt (a rossz íráskészségre valló sajátkezű aláírás pedig: „Leipold Maria Férjezet Kalichl”).²³ 1878 tavaszán viszont – a vadházasság látványos felbomlása, a vagyoni per megindítása után – a közjegyző, minden megjegyzés nélkül, „Göröncsér Ferencné született Leybold Mária” néven rögzítette a megjelenő ügyfelet (a sajátkezű aláírás ezzel megegyező).²⁴ A dolog persze egyáltalán nem érinthette, miféle családi állapotot vall meg Leipold Mária 1880-ban a számológépeseknek: bizonyára a valóságnak megfelelő „férjezett” kategóriába került. Egy évtizeddel később azonban csak azért nem vethető fel a probléma, mert 1890. december 20-án végre szentesítette újabb viszonyát, amely gyaníthatóan több mint

¹⁹ MOL Mikrofilmtár. Pest Belvárosi Római Katolikus Egyházközség. Házassági anyakönyv, 1861. október 27-i bejegyzés.

²⁰ BFL VII. 2. c. Vagyoni perek: 1877. I. 562. A 6244 forint 57 krajcár iránt Kaulich által indított pert Leipold 1880. július 23-án, a Kúria jogerős ítélete nyomán nyerte meg. – Egy másik Leipold által Kaulich ellen, 672 forint értékű ingók kiadása végett indított pert a nő szintén megnyert. BFL VII. 2. c. Vagyoni perek: 1877. I. 765.

²¹ BFL VII. 175: 752/1876. és 749/1880.

²² BFL VII. 200: 511/1876.

²³ BFL VII. 200: 1195/1876.

²⁴ BFL VII. 200: 417/1878. és 473/1878.

egy évtizede,²⁵ de legalább két éve tartott,²⁶ és a Kálvin téri református egyházban új házasságra lépett Péchy Tivadar nyugalmazott cs. kir. századossal.

Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy mindkét esetben nő a főszereplő – és ennél a mozzanatnál vonható le a kivételes kutatói szerencsének köszönhetően összerakott történetek egyik legfontosabb tanulsága. A férjezett vagy egykor férjezett nő neve egyszerre volt a társadalmi presztízis hordozója és rejtette magában a közösségi ellenőrzés lehetőségét. Visszautalhatunk tehát a statisztikus Kovács Alajos idézett megállapítására: az elvált nő nem azért vallotta meg tényleges családi állapotát, mert jobb állampolgár volt, mint férfi sorstársai, hanem azért, mert a külső kontroll erősebben nehezedett rá. Egy elvált férfi sokkal könnyebben hallgathatta el a számlálóbiztos előtt családi állapotát, mint egy nő. Ugyanakkor – és Kovács ezt már nem vette számításba – adott esetben egy elvált nő előtt is nyílt olyan mozgástér, amelyet felhasználva kijátszhatta a „hatalom” ellenőrzési szándékát. Ezt, bár kézenfekvőnek tűnne a magyarázat, nem annyira a nagyváros állítólagos – gyakran hivatkozott – anonimitása, sokkal inkább szűkebb környezetük cinkossága tette lehetővé. Az egyaránt vidékről származó Horváth Julianna és Leopold Mária – hogy példánkban maradjak – korántsem sorolható az urbánus közegben „elvesző” bevándorló típusába. Előbbi mindvégig a Ferencvárosban élt, a Páva utcában szerzett saját tulajdonú házat, s folytatott valószínűleg jól menő bérkocsis ipart. Utóbbinak, legalább az 1870-es évek elejétől, divatárüzlete volt a Szervita téren, házat vásárolt a józsefvárosi Hunyadi utcában, majd újabb házat építtetett a terézvárosi Szegényház téren vett telken; végül pedig feleségül ment egy jó nevű nemesi család sarjához. Mindketten kiterjedt kapcsolatrendszerrel bírhattak tehát, de legalábbis a szűkebb közösség ismert, sőt tekintélyes tagjai voltak: olyanok, akik aligha tudták volna eltitkolni családi-magánéleti viszonyait. Így bizonyára a Leopold Mária személyesen ismerő Ökröss közjegyző is jól tudta, mi áll a háttérben, amikor ügyfele, „Kaulich Róbertné” rövidesen, a vadházastársával való botrányos szakítást követően, egyszerűen „Göröncsér Ferencnéként” fordult hozzá...

A „VÁLÁS” ÉS AZ „ELVÁLT” – RÖVID (HÉZAGOS) FOGALOMTÖRTÉNET

Mindeddig csupán – egy normatív, a statisztikuséval rokonítható szemlélet jegyében – „rejtőzködésről”, „elhallgatásról”, „titkolózásról” beszéltem. Felvethető azonban a kérdés: vajon mindig, minden számba vett állampolgár tisztában volt a családi állapotot illető kérdés jelentésével? Mit érthettek a számlálóbiztosok és a megszámlálандók az „elvált” fogalmán?

²⁵ A későbbi házastárs, Péchy Tivadar a nő két ügylete kapcsán is megjelenik tanúként: BFL VII. 200: 417/1878. és 473/1878.

²⁶ Leopold Mária 1888-ban alkotott végrendeletében Péchy a lakásban található ingók tulajdonosaként van megjelölve, és egyik örökösként szerepel. BFL VII. 2. c. Végrendeletek: 1888. ápr. 22.

Maga a „válás” szó, úgy tűnik, a 19. század derekán még nem vonatkozott olyan nyilvánvalóan a jogi eljárásra, mint később egyre inkább. „Elvál” címszó alatt az 1864-es Czuczor-féle szótárban a következő olvasható: „Elvál az, aki feleségét oda hagyja.”²⁷ Az 1874-ben kiadott utolsó kötetben szereplő „válás” szócikk pedig így hangzik: „Különösen azon viszonynak *eltávozás általi* megszakítása, mely az egy társaságban, kivált házasságban élt személyek között létezett.”²⁸ Mindezzel nem azt akarom mondani, hogy a kortársak többsége ne lett volna tisztában a jogintézmény fogalmával – erre példaként hozható lenne Ballagi Mór 1873-as szótára, amelynek „elválakozik” címszava nagyon is finom megkülönböztetéseket hoz²⁹ – csupán azt állítom, hogy a szó a mindennapos használatban sokkal inkább az együttélés megszüntetésére, a fizikai együttlét megszakítására vonatkozott. Ennek megfelelően az „elvál” leginkább a házastársa által elhagyott, egyedülálló személyt jelent(het)te. (A különböző jelentéseket illetően egyébként, nem árt megjegyezni, hogy a szociális különbségeken túl, bizonyára a felekezeti hovatartozás által befolyásolt regionális eltérésekkel is számolnunk kell.)

Az „elvál” családi állapot meghatározásában, feltérképezésében módjában a 19. század utolsó negyedéig még a népesség számbavételét, nyilvántartását végző állami és egyházi közegek sem tudtak megegyezni. Ehhez persze nyilván hozzájárult az is, hogy nem volt annyira fontos a dolog, hiszen a válások száma még csekély, maga a jelenség pedig összességében véve súlytalan volt. 1857-ben a népszámlálók nemes egyszerűséggel az özvegyek kategóriájába sorolták az elváltakat (érdekes viszont, hogy ennek ellenére Pesten 21 férfi és 27 nő mégis elválnak vallotta magát, s a kérdezőbiztos ekként is vette fel őket).³⁰ Az elváltak először 1869-ben kaptak külön rubrikát, de az 1869-es és az azt követő, 1880-as népszámlálás időmetszetei között tetten érhető nagyfokú, ráadásul különböző mértékű csökkenés arra vall, hogy a kivitelezés során nem sikerült egységes definíciót érvényesíteni. Az 1869-ben Pesten és Budán összeszámolt 1703 elválttal szemben 1880-ban csak 1567-et regisztráltak. (Országosan ettől jócskán eltérő, egészen elképesztő mértékben apadt az elváltak száma: az 1869-es 42 778-hoz képest 1880-ban mindössze 11 756 elváltat találunk!) Történt ez akkor, amikor az 1880-as évek elején a jogászok, sőt még a válóperes ügyvédek is rosszállóan emlegették a megelőző évtized liberális bírói gyakorlatát, s a fellebbviteli fórumokhoz áradó bontóperekéről panaszkodtak.³¹ A rejtélyhez – megítélésem szerint – kulcsot adnak a publikált népszámlálási utasítások. A családi állapotra vonatkozó, illetve azt magyarázó kérdés 1869-ben még így hangzott: „t.i. nőtlen,

²⁷ Czuczor–Fogarasi 1864: 316.

²⁸ Czuczor–Fogarasi 1874: 771. – Kiemelés N. S.

²⁹ Ballagi 1873: 305.

³⁰ Kőrösi 1869: 63–64. – Tanulságos egyébként a népszámlálási utasítás magyarázata: „Ugyancsak ezért kellett elhagyni – továbbá a magánügyek iránti tapintatból – olyan rovatokat, mint elváltak, vagy különélők-e a házasfelek, hiszen ezekről más, simább utakon is lehet adatokat gyűjteni.” (*Emlékirat* 1857: 136.)

³¹ A teljesség igénye nélkül: Hlatky 1883; Sztehlo 1883.

hajadon, házas, özvegy, elvált-e az illető egyén?”³² 1880-ban azonban már ekként: „Mi a családi állapota? (nőtlen, nős, özvegy, *törvényesen elvált-e?*)”³³ És bár az 1880 utáni népszámlálások eredményei immár összehasonlíthatónak tűnnek, én továbbra is óvatosságot javasolnék: nem biztos, hogy a számlálók és megszámláltak mindig és mindenhol a törvényes elválásra vonatkozóan tették fel kérdéseiket, illetve ennek megfelelően adták válaszaikat.

Tovább menve: még a valóban házassági bontóper nyomán, bírói úton kimondott válások szereplői sem feltétlenül „elváltként” jelentek meg mások előtt, avagy jelenítették meg magukat a század derekán. A legtöbb budapesti (pest-budai) újraházasodást regisztráló protestáns anyakönyvi bejegyzésekben ugyan kétségtelenül általános az „elvált” (*geschieden*) megjelölés, a matrikulák azonban többnyire olyan nyomtatott ívekből álltak, amelyekben eleve ez a rubrika szerepelt, s az illetékes lelkész csak vonal behúzásával jelezte a megfelelő családi állapotot. Ez nyilvánvalóan nem engedett teret az esetleges eltérő terminológia alkalmazásának. Ha az anyakönyvező maga jelezte a családi állapotot, az „elvált” mellett már gyakrabban találkozhatunk a „szabados” (*ledig und frei*)³⁴ megnevezéssel. Így a pesti német evangélikus egyházközség házassági anyakönyveiben az 1850-es évektől kezdve egészen az 1870-es évek elejéig következetesen a *ledig und frei* megjelölést alkalmazták a *geschieden* helyett. A fogalom, főként annak német változata, azért érdemel figyelmet, mert ebben a formában az nem egyszerűen az „elvált” szinonimája, nem is ugyanazt jelenti.

Egyes esetekben bizonyos, hogy a szabados/*ledig und frei* elvált személyekre vonatkozott. A Deák téri német egyház matrikulájában *ledig und freiként* feltüntetett egyik, 1864. május 19-én házasul fél, Wilhelmine Parecco korábban Parecco Vilmaként indított házassági bontópert férje, Seeger Frigyes ellen a Budai Városi Törvényszéken.³⁵ Az esküvőjét 1871. május 29-én tartó Ferdinand Brodbeck pedig Brodbeck Nándorként vált el korábbi nejétől a Pesti Városi Törvényszéken.³⁶ Az 1873. április 29-én kikeresztelkedett Pollák Emilia mint – ez a megfogalmazás teljesen egyértelmű – „férjétől elvált szabados” nyert felvételt a Deák téri magyar hitközség tagjai közé.³⁷ Más esetekben viszont nem sikerült válóper nyomára bukkanni. Hogy ez nem véletlen, s a *ledig und frei* meghatározás bizony nem mindig jelölt elvált újraházasodó személyt, azt az anyakönyvben 1870. október 31-én felbukkanó remetei Sebastiani Géza pesti magisztrátusi hivatalnok esete támasztja alá. Egy kézíratos családtörténetből ugyanis kitűnik, hogy a férfinak ez volt az első

³² *Népszámlálás* 1869: 9.

³³ *Népszámlálás* 1880: XXI. – Kiemelés N. S.

³⁴ Egy bizonyos Munk Katalinra vonatkozóan: „itt lakozó szabad asszony” MOL Mikrofilmtár. Pesti Deák téri Magyar Evangélikus Egyházközség. Házassági anyakönyv, 1850. április 7-i bejegyzés. – A német egyházközség 1853–1873 közötti házassági anyakönyveiben több mint egy tucatnyi bejegyzésben bukkan fel a *ledig und frei* megnevezés.

³⁵ BFL IV.1122.a.: 2454/1862.

³⁶ BFL IV.1343.f.: 1869. V. 26.

³⁷ A nőnek ráadásul házassági bontópere is fennmaradt: BFL VII. 2. c. Házassági perek: 1872. V. 20.

házassága.³⁸ Talán a két nappal korábban végrehajtott római katolikus-evangélikus vallásváltás miatt tartotta szükségesnek a bejegyző lelkész a „nőtlen” családi állapot nyomatékosítását.³⁹ Ennek nyomán feltételezhető, hogy a *ledig und frei* megjelölés kifejezetten a gyülekezet tagjának házassági képességét hangsúlyozta és erősítette meg, főként olyan esetekben, amelyeknél felmerülhetett a házassági akadály gyanúja: talán nagykorú, önálló nőekkel, illetve nehezen ellenőrizhető múlttal rendelkező külfonniakkal kapcsolatban is használták, de – mint Sebastiani Géza – a házasságkötés előtt evangélikus vallásra tértek is ide tartoztak.⁴⁰ Mindenesetre e gyűjtőkategóriába vonták az „elváltakat” is.

Legkésőbb az 1870-es évekre az elváltakat illetően kétségtelenül egységesült az egyházi anyakönyvek vezetésének gyakorlata, mégis akadt olyan – jóllehet Budapesten egyre inkább súlyát veszítő – felekezet, amely 1895-ig sem vett tudomást „elváltakról”. A budai pravoszláv házassági anyakönyvek a házassági köteleküket felbontató újraházasodókat egyszerűen az özvegyek esetében is alkalmazott *vtorobračni*, azaz másodsor házasuló kifejezéssel illették.⁴¹ Vagyis pusztán a palingám házasság tényét jelezték. (A szemlélet egyébként rokonítható az 1857-es népszámlálásával, és ne felejtkezzünk meg Horváth Julianna esetéről, aki elvált férje özvegyének adta ki magát!)⁴²

A „TÖRVÉNYES VÁLÁS” – JOGRENDSZER ÉS CSALÁDI ÁLLAPOT

A „törvényes válás” fogalma, amint azt már az 1880-as népszámlálás eredményei is érzékeltetik, sokkal egyértelműbbnek tűnik, mint a közbeszédben használt, jelző nélküli „válás” jelentése. Az a körülmény ugyanakkor, hogy a házassági jog területét szabályozni törekvő állam által érvényesített kontroll a 19. század végéig nem lehetett teljes körű (hiszen azt csak az 1894: XXXI. tc., a házassági törvény juttatta maradéktalanul érvényre), s alapvetően megmaradt a tradicionális felekezeti rendszer, olyan zavarokat eredményezett, amelyek kihatottak a „törvényesen

³⁸ Sebastiani József Pozsonyban, 1879. február 15-én kelt kéziratos családtörténete. (A kézirat vonatkozó részletéhez Sebastiani Judit szívességéből jutottam hozzá.)

³⁹ Budapesti Deák téri Evangélikus Egyházközség Lelkészi Hivatala. Pesti Deák téri Német Evangélikus Gyülekezet. Betérisi anyakönyv, 1879. október 29-i bejegyzés.

⁴⁰ Más házasságoknál is, ahol a *ledig und frei* kifejezés előfordul, kimutatható a betérés motívuma: MOL Mikrofilmtár. Pesti Deák téri Német Evangélikus Gyülekezet. Betérisi anyakönyv, 1853. május 21-i (Maria Müller), 1853. június 1-i (August Canzi), 1871. július 9-i (Ludwig Fleischer), 1871. október 8-i (Ida Johanna Duschek) bejegyzés.

⁴¹ Biztosan csak egyetlen esetben tudható, hogy nem özvegy, hanem elvált személy újraházasodását jegyezték be. MOL Mikrofilmtár. Budai Ortodox Egyházközség. Házassági anyakönyv, 1895. szeptember 29-i bejegyzés (Jelena Ester Latinović). Borsodi Latinovich Ilona előzőleg Csernovics Diodor felesége volt. Kettejük válási szerződése: BFL VII.170: 1107/1894.

⁴² Így valószínűsíthető, hogy az elváltak számottevő része a népszámlálások során özvegynek vallotta magát. Tanulságos e tekintetben (is) egy, az 1910. évi amerikai census és a népmozgalmi adatok alapján az elváltak és özvegyek újraházasodását modellező tanulmány, amely eleve e feltevésből indul ki. (Kramarow 1995: 350. és 359–360.)

elvált” státus „termelési módjára” és annak tartalmára is. Ennek kapcsán két mozzanatot szeretnék kiemelni: a „katolikus válások” – a népszámlálások elvált nőtöbblete kapcsán már érintett – kérdését, pontosabban az eredetileg katolikus szertartás szerint, avagy katolikus vőlegény/menyasszony részvételével kötött házasságok új keletű felbontását, illetve a párhuzamos világi/rituális zsidó válások problémáját.

Az 1868. évi XLVIII. tc., a felekezetek egyenjogúságát és viszonyosságát hirdető liberális elv szellemében, a házastársak aktuális hitelvei szerint határozta meg a válóper lefolytatására illetékes bírói fórumot (egyúttal az érvényesítendő alaki és anyagi jogot). Ez többek között azt jelentette, hogy 1868 után olyan katolikus házastársak is felbontathatták házassági köteleküket, akik előzőleg más, rendszerint protestáns hitre tértek.⁴³ A törvény ki- és betérések sorozatát indította meg, és ami esetünkben még fontosabb, rendkívüli módon elbizonytalanította az ágytól-asztaltól elválasztott, továbbá a katolikus valláson maradó házastársak voltaképpen „családi állapotát”.

Az 1868-as törvény betű szerint (vegyes házassági) „válóperekről” intézkedett, nem különböztetve meg a házassági kötelék felbontását (*divortium*), illetve az ágytól-asztaltól való elválasztást (*separatio ad thoro et mensae*) tárgyzó pereket – e tekintetben a törvényhozók a statisztikusokhoz hasonlóan jártak el. A felekezeti egyenlőség és viszonyosság elvét komolyan vevő protestáns egyházakat mindez eleinte arra indította, hogy saját hitelveiknek megfelelően, minthogy ők az ágytól-asztaltól való elválasztást nem ismerték (el), az ily módon elválasztott, eredetileg katolikus személyeket ténylegesen végleg elváltaknak tekintve, összeadják saját egyházuk híveivel. Az evangélikus egyház zsinatának 1872. október 4-i ülésén ennek megfelelően a gyakorlatot jóváhagyó határozat is született.⁴⁴ Az eseményről tudósító Szehlo Kornél, a korszak neves (és itt nem mellékes: protestáns) válóperes ügyvédje, kommentárjában azon reményének adott hangot, hogy a pontatlan törvényt tartalommal megtöltő bírói praxis ezt majd jogelvvé fogja emelni. Nem így történt: az ágytól-asztaltól való elválasztást (és annak joghatályát) az állami bíróságok kezdettől fogva nagyon határozottan megkülönböztették a házassági kötelék felbontásától, mindazonáltal például az Erdélyben működő, a szűkebb értelemben vett Magyarország polgáira is nagy vonzerővel bíró protestáns felekezeti bíróságok egészen 1895-ig tulajdonképpen ezt az elvet érvényesítve jártak el. Kolozsváron az ágytól-asztaltól már szentszékileg elválasztott, református vagy unitárius vallásra tért peres feleket könnyített, rendkívül formális (esetenként mindössze néhány napot igénybe vevő) eljárás keretében szabadították meg házassági kötelekükből. Az állami bíróságok – királyi törvényszékek – gyakorlatában ugyancsak előfordultak hasonló, bár a megfelelő procedúra keretében érdemben letárgyalt „féloldalas” perek, amikor a házasságot a nem katolikus félre nézve bontották fel, s a házassági kötelék a katolikus

⁴³ 1868. évi XLVIII. törvénycikk a vegyes házassági válóperekről. CJH 2000.

⁴⁴ Szehlo 1872.

férj/ feleség tekintetében jogilag továbbra is fennállt. Így az is megeshetett – többször meg is esett –, hogy az elvált fél újraházasodott, minek következtében ugyanaz a személy, legalábbis bizonyos (nem formális-jogi) szempontból, egyidejűleg két házastárssal rendelkezett. Sőt az is megtörténhetett – néha meg is történt –, hogy az újraházasodott fél időközben meggondolta magát, visszatért a katolikus vallásra, s az illetékes szentszékkal érvényteleníttette a második házasságot, noha az a polgári jog szerint érvényben maradt. Ezek után megint fel lehet tenni a kérdést: vajon hogyan határoz(hat)ták meg a kortársak a házassági kötelékben rekedt katolikus férfi/nő vagy a cserbenhagyott új házastárs „családi állapotát”, illetőleg hogyan tekintettek az érintettek önmagukra?

A probléma viszonylag keveseket érintett, hiszen a házassági bontóperben résztvevő legtöbb katolikus fél előbb vagy utóbb feladta vallását. Mindazonáltal hangsúlyozni kell, hogy a dolog az érintettek számára egyáltalán nem csupán elméleti szinten jelentkez(het)ett, hanem kihatással lehetett további életükre is. 1889-ben például egészen a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumig (VKM) jutott annak a katolikus fővárosi tanítónőnek az ügye, akinek törzslapjáról egyszerűen törölték – már megint a női névviselés kérdéséhez érkeztünk vissza – férjzett nevét, miután elvált házastársa újraházasodott. Bár a fővárosi közgyűlés a nő kérelmére feloldandónak ítélte a törlést, a VKM, az általános jogérzetre hivatkozva (ti. hogy ugyanannak a férfinak egyszerre nem viselheti két nő a nevét), megerősítette a törlő határozatot.⁴⁵ A hatóságok az „elvált” nő községi illetőségének (és esetenként az azzal összefüggő állampolgársága) meghatározásakor is zavarba jöhettek, hiszen a házas nő férje illetőségét (és állampolgárságát) követte, ha azonban házasságát törvényesen felbontották, visszanyerte eredeti illetőségét (állampolgárságát) – viszont mit lehetett tenni, ha a nő ágytól-asztaltól vált el, illetve ha a házassági köteléket felbontották ugyan, de csak a férjre nézve?⁴⁶ „Elvált” – így szerepelt a törvényszövegben! – volt-e vagy sem?

Hasonlóképpen „életbevágó” kérdéseket vetett fel a zsidó házasságok párhuzamos, egymást keresztező (vagy éppen kikerülő) állami és rituális felbontása. Magyarországon az osztrák polgári törvénykönyv 1853-as bevezetéséig a „válás” – amelyet egyébként ebben az esetben helyesebb inkább elbocsátásnak nevezni – a zsidó házastársak magánügyének volt tekinthető, amennyiben az a rituális válólevél (*get*) férj általi átadásával ment végbe. Az aktust 1853 után az állami bíróságok megpróbálták ugyan beépíteni a válóperes eljárásba, de az osztrák polgári törvénykönyv hatályon kívül helyezése nyomán többnyire csupán a feleket semmire sem kötelező formula mondta ki a válólevél átadásának szükségességét (az ezt érintő joggyakorlat az 1870-es évek első felében szilárdult meg). Így a törvényszékek tulajdonképpen úgy bontottak fel zsidó házasságokat, hogy maguk a bontó ítéletek nem garantálták a válás joghatályát, vagyis az elválasztott felek nem feltétlenül tudtak újraházasodni. Az újraházasodáshoz ugyanis, nem lévén

⁴⁵ *Jogtudományi Közlöny* 1891. 23. 183.

⁴⁶ Pomogyi 2001: 39–40. – A községi illetőség tárgyában az 1871: XVIII. tc., illetve az 1886: XXII. tc. intézkedett. CJH 2000.

polgári házasság, kizárólag a rituális váláson keresztül vezethetett az út, aminek viszont nem kellett kapcsolódnia a világi bontóperhez.

A királyi törvényszékek által kimondott és a tulajdonképpeni válás, azaz a válólevél átadásának-átvételének tényleges eszközlése közötti viszonyról sajnos, megfelelő regisztráció hiányában, nem sokat tudunk. A budai neológ egyház házassági anyakönyvébe egy ideig rendhagyó módon bevezették a rituális aktus teljesítésének dátumát olyan feleknél, akiknek házassági bontópere is fennmaradt. Mindössze két ilyen eset ismert. Friedländer Róza és Weiss Lipót 1876. szeptember 3-án kötött házasságát a Kúria 1879. január 28-án bontotta fel jogerősen, a válólevél kiadására azonban – noha az állami bíróság ítéletének szokásos formulája 15 napi határidőt szabott meg – csak március 17-én került sor.⁴⁷ Berger Rozália és Wirtschafter Bernát 1873. február 9-én kötött házasságát a Kúria 1880. június 22-én szintén felbontotta, de a válólevél jóval később, szeptember 13-án lett kiadva.⁴⁸ Mondanivalóm szempontjából azonban még fontosabb egy óbudai házassági anyakönyvben talált bejegyzés: Marie Abeles és Ignatz Lerner 1867. július 18-án kötött házasságát a Kúria ugyan 1870-ben felbontotta, azonban „a vallási törvények szerinti, válólevél általi válás a fennforgó vallási akadályok miatt nem történhetett meg.”⁴⁹ Bár feltételezhető, hogy a fővárosi nagy neológ hitközségekben az állami törvényeket általában véve jobban tisztelték, mint vidéken, a törvényszékek zsidó hitelveket gyakran mellőző bontó gyakorlata nyomán a válólevél átadása-átvételének problémája esetenként a házasság konfliktusnak a „válás” kimondását követő folytatódásához vezetett. Dr. Berger Ignác lipótvárosi orvos és Wodianer Irma házasságát például a Budapesti Királyi Törvényszék 1891 körül felbontotta, a későbbi vagyoni perben hozott, 1893. június 27-én kelt ítélet szerint azonban a férfi „az elvált levelet felperesnek máig sem adta ki, és azt csakis bizonyos, törvényen nem alapuló feltételek alatt kész kiadni, miáltal őt vallásszabadságának megfelelő módon leendő újabbi házasság kötésében jogtalanul megakadályozza”.⁵⁰ (A házassági anyakönyvben ugyan annak rendje-módja szerint bevezették a törvényszéki válás tényét, de semmi sem utal arra, hogy az ítéletben megszabott rituális válás végrehajthatlan maradt!)

Nem csupán az állami bíróság által kimondott bontás rituális kivitelezése jelentett komoly nehézséget, hanem megfordítva is: számos – közelebbről, megfelelő forrás híján, meghatározhatatlan számú – zsidó házaspár vált el úgy, hogy nem ment el az állami bíróságra.⁵¹ A pesti neológ hitközség házassági anyakönyveiben

⁴⁷ BFL VII.2.c. Házassági perek: 1878. V. 54.

⁴⁸ BFL VII.2.c. Házassági perek: 1879. V. 33.

⁴⁹ MOL Mikrofilmtár. Óbudai Izraelita Egyházközség. Házassági anyakönyv, 1867. július 18-i bejegyzés.

⁵⁰ BFL VII. 2. c. Vagyoni perek: 1892. I. 449.

⁵¹ Az ily módon elváltak száma korántsem lehetett csekély: a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1878. szeptember 27-én szükségesnek látta rendeletben felhívni a figyelmet az illegitim gyakorlatra (17619/1878. VKM-rendelet „izraelita házastársak között némely rabbi által könyvelmő módon keresztül vitt elváltások megakadályozása tárgyában”). *Magyarországi Rendeletek Tára* 1878: 774–783.

véletlenül akadtam három egymáshoz közeli, 1886-os bejegyzésre, amely a minden esetben „hajadonként” feltüntetett menyasszony előéletére vonatkozott, ekként: „Az ara előbb X.Y.-nal rituális házasságban élt és e házasság egyházilag felbontott.”⁵² A bejegyzések „sűrűsödése” egyébként arra utal, hogy a regisztrációt végző személy rövid idő múltán meggondolta magát, s felhagyott a hasonló aktusok rögzítésével: vélhetően nem akart árulkodó, állami beavatkozásra lehetőséget adó nyomot hagyni. A „rituális házasság” itt – hiszen egyébként Magyarországon 1895 előtt nem is lehetett más, csak rituális házasságot kötni – kétségtelenül azt jelenti, hogy a nők korábban államilag el nem ismert formában kötöttek házasságot. (Ezt ma vadházasságnak nevezhetnénk, de ezúttal is ajánlatos az óvatosság: a zsidó házasságok érvényes megkötéséhez a hitelvek nem, csak az állam követelte meg a képesített egyházi közeg közreműködését!) Ezek után ismét feltehetjük a szokásos kérdéseket. Hogyan határozható meg a „törvényes válás” zsidó házastársak esetében, amikor, mint látjuk, a „törvényes házasság” definiálása sem könnyű? És mikor érezték és vallhatták magukat az érintettek „elváltnak”?

* * *

A válással foglalkozó historikusok a 19. századot a „szekularizáció”, a polgári kódexek, az egységes bontótörvények korának tekintve, írásaikban olyan tendenciát – a házasságok felbontásának máig tartó növekedési pályára állását – vázolnak fel, amely – ebben az összefüggésben – félreérthetetlenül a jövő (jelenünk) felé mutat. Így a korábbi korszakok kapcsán uralkodó, a vizsgált tárgyat megfelelő távolságba helyező, az egyéni döntések jelentését megfejteni igyekvő kulturális antropológiai megközelítés helyett, a 19. század második felének válásait egyszerűen ismerősként, számszerűsíthetőként, térben-időben minden további nélkül összehasonlíthatóként tüntetik fel.⁵³

Ezzel szemben úgy gondolom – noha Budapest, illetve általában véve a Monarchia magyar felének példája nyilvánvalóan sajátos –, hogy az e megközelítést alkalmazó történészek által használt fogalmak korántsem magától értetődőek. Az „elvált” családi állapot és a „válás” intézményének konstrukciója, az „elváltak” nyilvántartásba és a „válások” számbavétele valószínűleg egyetlen „civilizált” országban sem zajlott zökkenőmentesen: e folyamat tehát önmagában érdekes és vizsgálatra méltó. Magyarországon a jogrendszer polgári átalakításának elhúzódása, a meglévő – s a felemás állami szabályozás, illetve a vallási sokszínűség miatt szinte áttekinthetetlené váló – felekezeti rendszer, valamint a népesség és népmozgalom egyre precízebb felmérését, kifinomultabb osztályozását célzó, ekkoriban jelentkező adminisztratív igény kétségtelenül még kézzelfoghatóbbá teszi a problémát.

⁵² MOL Mikrofilmtár. Pesti Izraelita Neológ Egyházközség. Házassági anyakönyv, 1886. június 6-i (Blüh [Blie] Fanni), június 13-i (Wiltsek Háni), augusztus 29-i (Hahn Berta [Beile Tille]) bejegyzés.

⁵³ Phillips 2004.

Mindez nyilván kihat arra – ez lenne vizsgálódásaim másik fontos tanulsága –, hogy mit kezdhet az ember a válások kapcsán a rendelkezésre álló, különböző népszámlálási összesítésekkel, népmozgalmi statisztikákkal, és az azokhoz fűzött, többnyire egyoldalú magyarázatokkal, korabeli kommentárokkal. Következtetésem talán nem túl eredeti, de attól még nem kevésbé megszívlelendő: a nagy számok és a „tendenciák” mögött rendkívül sokszínű valóság húzódik meg, s erre érdemes odafigyelni.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV. 1122. a. Buda Város Visszaállított Törvényszéke. Polgári peres iratok

IV. 1343. f. Pest Város Visszaállított Törvényszékr. Váloperek

VII. 2. c. Budapesti (Pesti) Királyi Törvényszék

Polgári peres iratok. I. kútfő (vagyonai perek); V. kútfő (házassági perek, 1872–1900); Végrendeletek (Letétek, végrendeletek)

VII.170. Jeszenszky Danó közjegyző iratai

VII. 175. Steinbach István közjegyző iratai

VII. 200. Ökröss Bálint közjegyző iratai

VII. 211. Mannheimer Ignác közjegyző iratai

VII. 212. Grubiczy László közjegyző iratai

VII. 213. Kiss Aladár közjegyző iratai

Budapesti Deák téri Evangélikus Egyházközség Lelkészi Hivatala. A Pesti Deák téri Német Evangélikus Gyülekezet betérési anyakönyvei

Budapesti Unitárius Egyházközség Lelkészi Hivatala. Házassági anyakönyv

Magyar Országos Levéltár (MOL) Mikrofilmtár. Egyházi anyakönyvek

Ballagi Mór 1873: *A magyar nyelv teljes szótára*. I. kötet, Pest

CJH 2000: *Corpus Juris Hungarici* CD. (Szerk. Pomogyi László) KJK-Kerszöv. Budapest-Magyarországi Rendeletek Tára 1878.

Czuczor Gergely – Fogarasi János 1864: *A magyar nyelv szótára*. II. kötet, Pest

Czuczor Gergely – Fogarasi János 1874: *A magyar nyelv szótára*. VI. kötet, Pest

Emlékirat 1857: Magyarázó emlékirat a népszámlálás előírásaival kapcsolatban.

Bécs, 1857. In: Dányi Dezső: *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*. Budapest, 1993.

Jogtudományi Közlöny 1891: Jogositva van-e a róm. kath. hitvalláson maradt nő, kinek férje újból megnősült, volt férje nevét továbbra is viselni? *Jogtudományi Közlöny* 1891. június 5. (26. évf. 23. sz.) 183.

Kőrösi József 1869: *Pest Szabad Királyi Város, az 1870-dik évben. A népszámlálás és népleírás eredményei*. Pest, 1871.

Kőrösi József 1880: *Budapest Fővárosa az 1881-ik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei*. Budapest, 1881.

- Kőrösi József – Thirring Gusztáv 1891: *Budapest fővárosa az 1891-ik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei.* Második kötet, Budapest, 1895.
- Kőrösi József – Thirring Gusztáv 1900: *Budapest fővárosa az 1901-ik évben. A népszámlálás és népleírás eredményei.* Második kötet, Budapest, 1905.
- Népszámlálás 1869: *A Magyar Korona Országáiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt.* Pest, 1871.
- Népszámlálás 1880: *A Magyar Korona Országáiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt.* Budapest, 1882.
- Népszámlálás 1890: *A Magyar Korona Országáiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei.* I. rész. Általános népleírás. Budapest, 1893.
- Népszámlálás 1900: *A Magyar Szent Korona Országainak 1900. évi népszámlálása.* Harmadik rész. A népesség részletes leírása. Budapest, 1907.
- Népszámlálás 1910: *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása.* Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása. Budapest, 1920.
- Szél Tivadar [1935]: *A budapesti házasságok.* Budapest

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Hlatky Endre 1883: A válóperek és a felső bíróságok. *Jogtudományi Közlöny* 1883. május 25. (18. évf. 21. sz.) 161–162.
- Kramarow, Ellen A. 1995: A Note on Remarriage Reporting in the 1910 U.S. Census. *Journal of Family History* 20. (1995) 4. 347–364.
- Phillips, Roderick 2004: *Amit Isten összekötött... A válás rövid története.* Budapest
- Pomogyi László 2001: *Szegényügy és községi illetőség a polgári Magyarországon.* Budapest
- Sztehlo Kornél 1872: Az ágy és asztaltóli elváltatás jogi hatálya protestans egyházjogi szempontból. *Jogtudományi Közlöny* 1872. december 24. (7. évf. 52. sz.) 379–381.
- Sztehlo Kornél 1883: A magyar kir. Curia és a válóperek. *Jogtudományi Közlöny* 1883. november 2. (18. évf. 44. sz.) 349–350.